

Revista de Cultures Medievales

Núm. 21 (Primavera 2023), 138-157 | ISSN 2014-7023

Ressenyes

doi: 10.1344/Svmma2023.21.7

FUENTES ORTIZ, Ángel, 2021

Nuevos espacios de memoria en la Castilla Trastámara. Los monasterios jerónimos en la encrucijada del arte andalusí y europeo (1373-1474)

Madrid: Ediciones de La Ergástula

Reseña de PILAR ABELLÁN. Universitat de Barcelona

La presente obra está basada en la tesis doctoral de Ángel Fuentes Ortiz, con la que se doctoró en la Facultad de Historia del Arte por la Universidad Complutense de Madrid bajo la dirección del profesor Juan Carlos Ruiz Souza. Sus líneas de investigación incluyen la construcción de identidades y sus narrativas a través del arte, el estudio de los monasterios bajomedievales como espacios de memoria y el análisis interdisciplinar de los documentos iluminados en la corona de Castilla.

El autor realiza una aproximación a los particularismos de la arquitectura bajomedieval castellana y el papel del arte andalusí como catalizador de muchos de ellos, centrándose en el concepto “espacios de memoria”. Mediante el uso de este concepto, Fuentes Ortiz se refiere a “monumentalizar memoria, devoción y anhelos de salvación”; se trata de “modos de construir (o destruir) la memoria” a través de la promoción artística. Es decir, patronazgo real y nobiliario y monumentos funerarios en la Castilla Trastámara. En el subtítulo se concretan los espacios de memoria en los que se centra y se delimita temporalmente: *Los monasterios jerónimos en la encrucijada del arte andalusí y europeo (1373-1474)*. La elección cronológica abarca casi exactamente un siglo, desde la primera bula de fundación de monasterios jerónimos por parte de Gregorio XI hasta el reinado de los Reyes Católicos, que supuso todo un cambio de paradigma, “no solo a nivel territorial, sino también en las relaciones de la Orden de San Jerónimo y las élites de su época” (p. 20).

Hallamos dos cuestiones fundamentales en la obra: la cuestión artística en los monasterios jerónimos y la previa contextualización introductoria sobre la Orden de San Jerónimo, en una investigación que supone un ejemplar trabajo interdisciplinar entre la historia y el arte.

El objetivo de Fuentes Ortiz es “abordar una serie de aspectos que hasta la fecha apenas habían sido tenidos en cuenta conjuntamente, tales como la creación y fijación de discursos identitarios a través del patronazgo artístico, la negociación de los espacios de memoria dentro de la compleja topografía monacal o la articulación de narrativas devocionales mediante el uso de diferentes lenguajes formales” (p. 17). Se trata de un buen ejemplo de estudio de caso y al mismo tiempo de propuesta de patrones, puesto que a través del análisis del ejemplo jerónimo pretende aportar una nueva visión sobre las dinámicas y tensiones que caracterizaron la estrecha relación entre las jerarquías castellanas y el paisaje espiritual de su tiempo.

Las conclusiones que alcanza son parciales y revisables, puesto que “el estudio de un fenómeno tan complejo como el de la construcción de la memoria a través de la promoción cultural se torna prácticamente inabarcable si reparamos en que los jerónimos llegaron a fundar casi una treintena de monasterios antes siquiera de celebrar su primer capítulo general en 1415” (p. 16). A lo largo de todo el primer siglo de existencia de la orden, fue ingente la cantidad de producción material e intelectual que se desarrolló en sus monasterios castellanos destinada a la reivindicación de la memoria y los mecanismos que fueron desplegados dentro de sus cenobios para tal propósito.

Fuentes Ortiz repasa temas conocidos del nacimiento de la orden aportando datos inéditos que dotan a su contextualización histórica preliminar de una perspectiva apasionante. Indica cómo con el inicio de la Orden de San Jerónimo en 1373 “asistimos probablemente al último y más exitoso epígono del movimiento monástico en la Europa medieval” y se pregunta qué llevó a una de las últimas órdenes nacidas en la Edad Media a convertirse, de la noche a la mañana, en un instrumento crucial para la articulación visual y espiritual de la nueva monarquía Trastámara castellana. A su vez explora por qué la nobleza surgida al calor de esta nueva dinastía decidió que los monasterios de la Orden de San Jerónimo representaban los lugares idóneos para verter en ellos sus necesidades de reafirmación personal y familiar.

El autor estudia exhaustivamente algunos de los conjuntos jerónimos más importantes de la península ibérica, como Guadalupe, San Bartolomé de Lupiana, Fresdelval, Santa María de El Parral o Valparaíso, monasterios que fueron escenario del mecenazgo de la dinastía Trastámara y constituyeron importantes lugares de memoria, tanto de la nobleza castellana como de la propia orden religiosa.

Esta obra es una gran inspiración para investigadores que deseen con sus trabajos encontrar nuevas vías de aproximación a los diversos temas, así como abrir brechas en las fronteras historiográficas, puesto que intenta superar los paradigmas tradicionales, lo cual ha permitido al autor ofrecer una nueva lectura del impactante vocabulario artístico utilizado por los jerónimos en el monasterio de santa María de Guadalupe, fruto, entre otros, de la particularidad hispana en que se hacían presentes distintos grados de asimilación del patrimonio andalusí pasado a manos

castellanas. El autor recurre a conceptualizaciones acuñadas por su maestro, el profesor Ruiz Souza, como la reinteriorización artística de la Castilla bajomedieval o la arquitectura *aljamada*; incide en inquietudes relativas al principio de disyunción forma-función y alerta de las consecuencias de los desenfoces historiográficos.

Fuentes Ortiz realiza también contribuciones relevantes que obligan a reescribir capítulos de la historia del gótico peninsular, así como de la historia de los monasterios jerónimos y su “exclusiva hispanidad” tan alabada por los cronistas jerónimos. Aporta, asimismo, novedades importantes, como la constatación del papel crucial que jugaron los monasterios de Fresdelval y Guadalupe en la difusión de las fórmulas flamígeras en la Península, en fecha más temprana de lo hasta ahora probado, y las insospechadas conexiones entre el gótico catalán y el cordobés, apuntando a la necesidad de reconsiderar la importancia de diversas creaciones escultóricas y pictóricas.

JOHNSON, Ian, RODRIGUES, Ana Maria S.A. (eds.), 2021

Religious Practices and Everyday Life in the Long Fifteenth Century (1350-1570): Interpreting Changes and Changes of interpretation

Turnhout, Brepols (New Communities of Interpretation. Contexts of Religious Transformation in Late Medieval and Early Modern Europe).

Ressenya de MARIA DE LA PAU SERRAT ADELL, Universitat de Barcelona

Ian Johnson i Ana Maria S. A. Rodrigues editen aquest segon volum de la col·lecció *New Communities of Interpretation. Contexts of Religious Transformation in Late Medieval and Early Modern Europe*, publicada a Turnhout per l'editorial Brepols. L'anterior volum, publicat a l'any 2021, portava per títol *Religious connectivity in Urban Communities (1400-1550): Reading, Worshipping and Connecting through the Continuum of Sacred and Secular*; completen la col·lecció dues obres més que han de veure la llum al llarg d'aquest any 2023: *Religious Transformations in New Communities of Interpretation in Europe (1350-1570): Bridging the Historiographical Divide*, i, *Networking Europe and New Communities of Interpretation (1400-1600)*.

Si la primera entrega versava sobre la transferència de coneixement religiós en el marc urbà, aquest segon volum aborda la religiositat a finals de l'edat mitjana i principis de l'època moderna de manera més eclèctica, però seguint un discurs cohesionat i coherent. Aquesta publicació es gestà durant el col·loqui 'Religious Practices and Everyday Life (1350-1570)' que se celebrà a la Universitat de Lisboa el març de 2016, sota el paraigües de la iniciativa COST Action *New Communities of Interpretation: Contexts of Religious Transformation in Late Medieval and Early Modern Europe*.

L'obra està dividida en quatre grans blocs, el primer dels quals s'endinsa en la religiositat i el dia a dia de les comunitats monàstiques de regions diverses arreu d'Europa a través de tres capítols que evidencien la importància de la lectura i l'escriptura com a elements que, encara que seguint una gradació, vehiculaven l'espiritualitat monàstica de manera diària, ja fos a través de la lectura personal o com a eines de preservació i construcció d'una col·lectivitat que havia de ser recordada per la resta de la comunitat a través dels rituals i de la lectura de certs manuscrits.

El segon apartat, format per cinc capítols més, es destina a l'estudi de la religiositat i l'espiritualitat a nivell particular entre la comunitat laica. S'inicia amb dos capítols dedicats a l'inici de l'ús de les denes de pregària, introduïdes per l'Islam a Europa, tant a l'Europa central com a Itàlia, tot i que en el segon cas el focus se situa en la literatura sorgida al voltant de la popularització de la pregària entorn al rosari. El capítol següent es dedica al llibre de pregàries del rei de Bohèmia, Jordi de Podebrad, que ens aporta una visió molt més íntima de la religiositat laica. Els darrers dos capítols d'aquest apartat s'emmarquen en la religiositat dels laics que formaven el gruix de la població, i l'aproximació a aquesta vivència espiritual es realitza a través de dues obres en llengua vernacle, una en anglès i l'altra en lituà, ambdues dedicades a la catequització del poble, tot i que una tingué més èxit que l'altra.

El tercer apartat es dedica a les *Artes Moriendi*, és a dir, la literatura sorgida al voltant de l'art de morir en un moment en què la devastació de la pesta negra havia transformat la relació entre el clergat i els laics en el moment de perir, de manera que la mort havia quedat més secularitzada i, en consonància, el moribund havia de ser acompanyat dels seus amics espirituals i no tant del clergue, si bé es continuava contemplant l'extrema unció i la resta de rituals *perimortem*. Aquestes guies per a la mort foren acompanyades d'una proliferació en l'art i la iconografia, com també en els discursos del clergat, de les representacions macabres i els discursos entorn la fi del món, de manera que la salvació es presentà de manera dual: tant de manera individual, en el moment de la mort, com de forma col·lectiva, al·ludint a l'Apocalipsi i el Judici Final. Per últim, es repassa el cas hispànic de Carles V i com l'erasmisme influencià el regnat i, fins i tot, la preparació de la mort per part del propi monarca.

En quart lloc, tenim un recull de tres estudis dedicats als canvis en la religiositat. El primer es dedica a les pràctiques cristianes en entorns islàmics de la zona de frontera, on diverses evidències tant històriques com arqueològiques permeten constatar la pervivència de pràctiques cripto-cristianes. El segon i el tercer, en canvi, estudien els canvis en el cristianisme de l'Europa central a resultes de la Reforma protestant i la continuïtat de rituals catòlics i, en alguns casos, fins i tot pagans, a inicis d'època moderna. Finalment, trobem una conclusió realitzada per Géraldine Veysseyre que obre la porta al futur: Veysseyre assenyala que, si bé moltes de les investigacions aporten nova informació i obren noves línies de recerca, encara queda camí per recórrer.

Ara bé, malgrat la necessitat de continuar aquesta recerca incipient, cal recalcar que, en aquesta obra, es recullen noves aproximacions metodològiques que situen l'objecte en el centre de la investigació: per exemple, aposten per una interpretació que se centra no tan sols en el contingut, sinó en els usos d'aquests llibres, com en el dia a dia dels ordes monàstics. És per aquesta raó que, en els estudis sobre religiositat, és tan important ser conscients dels canvis que ha patit la societat per tal de no projectar la nostra pròpia realitat i analitzar, cada vegada de manera més conscient, l'ús devocionari dels objectes com a eines per al desenvolupament de l'espiritualitat en el món medieval cristià. Ens trobem davant d'una obra que, a més d'obrir noves vies d'investigació, ens acosta de manera concreta a la realitat espiritual del que la pròpia publicació anomena "el llarg segle quinze".

MARTÍN PASCUAL, Llúcia (ed.), 2022

Bestiari medieval

Barcelona: Barcino (Biblioteca Barcino).

Ressenya d'ENRIC CASAS REIG. IRCVM-Universitat de Barcelona

L'editorial Barcino ofereix l'edició de la versió catalana del bestiari medieval, denominació que rep el conjunt d'obres de gran difusió durant l'edat mitjana que es caracteritzen per contenir una llista d'animals (reals o fantàstics), en què cada entrada es divideix en dues parts: primer trobem la descripció, més o menys fantasiosa, de les característiques naturals de la bèstia, per, a continuació, oferir l'explicació del seu significat simbòlic.

Fins ara, tan sols comptàvem amb una edició crítica del bestiari català, de la qual va ocupar-se Saverio Panunzio i que fou publicada per la mateixa editorial Barcino, dins la col·lecció «Els nostres clàssics» (PANUNZIO, Saverio, 1963-1964. *Bestiariis*, 2 vols., Barcelona: Barcino). Més recentment, s'havia publicat una versió divulgativa (BELLÉS, Xavier, 2010. *Bestiari. Bestiari català (s. XIV)*, València: Universitat de València). Aquesta vegada, conforme l'esperit de la col·lecció «Biblioteca Barcino», se'ns ofereix una edició ambivalent a càrrec de Llúcia Martín Pascual, catedràtica del Departament de Filologia catalana de la Universitat d'Alacant, especialitzada en la tradició animalística.

El volum es divideix en dos grans apartats: la introducció (p. 9-75) i l'edició del bestiari que va circular en territori català (p. 95-194). La introducció s'obre amb un comentari sobre la simbologia dels animals i la seva presència en l'imaginari popular al llarg de la història. A continuació, es planteja un breu repàs dels orígens dels bestiaris, començant pel *Physiologos* grec i les seves versions llatines conegudes com a *physiologi* (ss. III-IV). Aquestes enumeracions d'animals, vegetals i minerals, amb un contingut al·legòric que servia per explicar els dogmes cristians, van confluïr amb els tractats enciclopèdics de filosofia natural del XII, donant a lloc, entre els segles XII-XIII, als bestiaris llatins, sorgits en centres culturals britànics com Oxford o Cambridge.

Paral·lelament, van apareixent els primers bestiaris en llengües romàniques, escrits en prosa francesa. Llúcia Martín s'atura en dues fites del segle XIII com són el bestiari moral atribuït a Pierre de Beauvais i el bestiari amorós assignat a Richard de Fournival.

Però el català procedeix de l'anònim bestiari toscà en prosa del *Libro della natura degli animali* (darrer quart del segle XIII), que es caracteritza per les influències de l'espiritualitat franciscana. El bestiari català consisteix en la traducció dels quaranta-quatre primers capítols del toscà i mantindrà aquest esperit pròxim als framenors. Acompanyen aquest text altres traduccions al català d'obres amb elements animalístics, com són el *Llibre del tresor* de Guillem de Copons (1418) i les toscanes *Flors de Virtut*.

Martín Pascual prossegueix fent un repàs de la influència que va tenir la simbologia animal present en els bestiaris dins la literatura catalana medieval, sobretot en autors del segle XV que escrigueren en català com, per exemple, Pere March, Gilbert de Pròixida, Joanot Martorell, Andreu Febrer, l'anònim del *Curial e Güelfa*, Ausiàs March, Jaume Roig, Vicent Ferrer, Joan Roís de Corella o Francesc Eiximenis.

A continuació, s'ofereix una descripció dels testimonis conservats del bestiari català. Destaquen els dos textos complets: el manuscrit *A* (Barcelona, CRAI Biblioteca de Fons Antic de la Universitat de Barcelona, ms. 75; segona meitat del XV) i el *B* (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 87; darrer quart del XV i primer del XVI). L'*A* és més pròxim al bestiari toscà, mentre que el *B* presenta ampliacions de contingut. Pel que fa als testimonis fragmentaris, per primera vegada es dona notícia de la troballa d'un fragment de manuscrit, datat en el segle XIV, a l'Arxiu Diocesà de Solsona (Fragment 45), que consisteix en quatre fulls que contenen alguns capítols del bestiari (manuscrit *J*). A la pàgina 71 el lector trobarà una taula amb tots els manuscrits conservats del bestiari català i la seva ordenació en capítols. Llúcia Martín exposa que en cada testimoni trobem unes peculiaritats internes que es deuen al fet que el bestiari era una obra funcional, per a l'ús de predicadors, de manera que cada frare adaptava el text a les seves necessitats.

En el segon gran apartat de la publicació es troba l'edició del text del manuscrit *A*, a partir d'una revisió de l'edició de Panunzio i de la consulta directa del còdex. Seguint els principis de la crítica textual, però amb l'objectiu d'oferir al lector un text comprensible, Llúcia Martín ha regularitzat l'ortografia i la puntuació del text i n'ha introduït algunes esmenes, indicant en nota errors i omissions o diferències rellevants de contingut a partir de la consulta de la resta de testimonis conservats de la traducció catalana i de la versió toscana. Les notes també contenen informacions lèxiques, històriques, culturals o apunts que faciliten la interpretació i comprensió del text.

D'aquesta manera, podem llegir un total de quaranta-cinc capítols dedicats a insectes (com la formiga, l'abella o l'aranya), aus (com el gall, l'àguila, el fènix, el corb, el voltor, el colom, el cigne, el pelicà, l'estruc o el paó), rèptils (com l'apris, la vibra o el calcatrix), animals marins (com la balena, la virgília o la sirena) i quadrúpedes (com el lleó, la pantera, la símia, el tigre, l'elefant, el ca, el cavall, el lleó, el volp, l'eriçó, la mostela, la talpa o l'unicorn). Es tracta d'un grup ben heterogeni conformat per animals reals i fantàstics, alguns de ben coneguts a l'Europa del moment, d'altres de més exòtics, cadascun dels quals conjuguen uns simbolismes que serviren per exemplificar la societat cristiana. Aquest complex sistema d'exemples animals va consolidar unes creences que actualment encara formen part del nostre imaginari i patrimoni cultural.

Al cos del text apareixen un total de catorze crides en xifres romanes que remetien a un apèndix (p. 179-194) on s'han transcrit fragments del manuscrit *B* que amplifiquen significativament el text d'*A*. La principal diferència entre *A* i *B* es troba en la redacció del capítol del papagai, un capítol de *B* dedicat a la grua que no

apareix en *A* i el capítol de l'esparver que tanca el text d'*A* i que manca en *B*, passatges tots ells consultables en la present edició. A continuació de l'apèndix, s'afegeix la bibliografia referenciada.

A més a més, entre la introducció i l'edició s'inclouen unes làmines amb setze miniatures (p. 77-94) que il·lustren diverses espècies animals, procedents de bestiaris anglesos (com el d'Aberdeen), holandesos i francesos. Tot plegat, conforma una edició amena, de lectura àgil i lleugera, contextualitzada amb una curiosa introducció, que satisfarà el gust tant del lector ocasional d'obres medievals com de l'especialista més format en la matèria.

Reglero de la Fuente, Carlos Manuel, 2021

Monasterios y monacato en la España medieval

Madrid: Marcial Pons.

Reseña de María Braguin Varfolomeeva, Universitat de Barcelona

Cuando pensamos en los monasterios medievales recordamos grandes construcciones monumentales románicas y góticas: arcos espectaculares y capiteles esculpidos; imaginamos monjes silenciosos con hábitos sencillos, los cuales con su labor y su predica muestran al mundo profano y laico el camino espiritual hacia la eternidad.

Estamos acostumbrados a leer libros sobre los monasterios escritos por los historiadores del Arte, donde se estudia los edificios, su arquitectura y su decoración escultórica, que son testimonios de la grandeza y de la riqueza de los movimientos monásticos medievales. Pero no todos los monasterios eran iguales, no todos han alcanzado un prestigio que les haya permitido hacer construcciones grandiosas, y tampoco todos los movimientos monásticos buscaban esta suntuosidad. También encontramos frecuentemente trabajos que profundizan en el papel que los monasterios han jugado en la transmisión del conocimiento antiguo y en el desarrollo de la cultura cristiana.

Carlos M. Reglero de la Fuente aborda en su libro el estudio de los edificios monásticos, del trabajo de los monjes en el *scriptorium*, de la copia de los manuscritos, del *ora et labora*, de la regla monástica, pero eso no es su objetivo principal. En su obra encontramos otro ángulo de visión importante: la descripción centrada en el caso de la España Medieval de la vida real monástica y su relación con el mundo laico, con los poderosos y con los pobres, con los ancianos y con los niños. La trayectoria investigadora del autor le permite manejar con particular agilidad la información y la documentación relacionada con la historia del monacato de los reinos de León y Castilla (muchos ejemplos vienen del monasterio de Sahagún), pero recoge oportunamente también los trabajos de sus colegas, investigadores del ámbito de la corona de Aragón, lo que le permite presentar un panorama global de los territorios de la España actual.

El profesor Reglero de la Fuente afronta el tema de los monasterios y del monacato en la España medieval partiendo de una profunda y larga experiencia profesional. Esta experiencia le ha permitido afrontar una síntesis muy amplia del monacato de este periodo: un proyecto ambicioso que intenta mostrar en unas 400 páginas la evolución de todo el monacato hispano teniendo en cuenta su relación con la historia del monacato europeo y cristiano en general. Se puede decir que ha cumplido su propósito.

El libro está dividido en tres partes. La primera, “El monacato en la Alta edad media”, comienza con los movimientos ascéticos y la formación de las primeras comunidades que son los orígenes de la vida monástica cristiana. Después, el autor

describe el monacato en la Hispania visigoda fijando nuestra atención en algunos detalles como la vida cotidiana de los monjes o la aparición de los monasterios irregulares. Un capítulo entero está dedicado a la variedad de monasterios y su posición en la sociedad. El siguiente capítulo analiza las comunidades y sus formas de vida. Pasando por los problemas más conocidos como las elecciones del abad o dificultades económicas, el autor explica la aparición de los conflictos internos o los detalles de la “dieta” monástica. Un apartado de este capítulo está dedicado a las mujeres en los monasterios: a las devotas, a la presencia femenina en comunidades masculinas o en los monasterios mixtos. Por su puesto, hay apartados que hablan de la regla de san Benito y de la cultura escrita altomedieval.

La segunda parte del libro está dedicada a “La integración del monacato hispano en el mundo de las órdenes religiosas”. Buen conocedor del mundo Cluny, el autor dedica bastantes páginas a la historia de la difusión de los monasterios y las costumbres cluniacenses, al triunfo de la regla de san Benito y al posterior éxito de la organización cisterciense. Después vienen los canónigos agustinianos, los cartujos y las ordenes mendicantes. El proceso de la internacionalización tuvo que integrarse con las tradiciones hispanas propias, como los monasterios familiares. Hay unos apartados dedicados a las devociones regias y sus sepulturas, a las donaciones de la aristocracia, a las relaciones entre el monacato y el poder y a la administración de los dominios monásticos. Quizá, lo más interesante es el séptimo capítulo enfocado en “Las comunidades monásticas y sus formas de vida”. Aquí leeremos sobre las relaciones “políticas y económicas” dentro de los monasterios, atendiendo a las diferencias en la organización según la orden de pertenencia y la situación concreta. Conoceremos los problemas de la disciplina monástica, la organización de la alimentación y las actividades culturales de los monjes. Veremos la vida de los oblatos y la posibilidad eventual de la elección de su propio destino. Leeremos sobre la variedad de personajes que podrían establecer relaciones con el convento, como los *fratres* o los familiares.

La tercera parte, “Crisis y reformas en la baja edad media”, habla de los monasterios y su relación con los reyes y con la aristocracia, de los problemas económicos de los antiguos monasterios, la profunda crisis disciplinaria y la tendencia hacia la secularización de las órdenes militares. Desde el poder, el papado o los reyes, se intenta remediar la crisis con las reformas, empezando por el monacato tradicional benedictino y cisterciense; después siguen las reformas de las órdenes mendicantes. Como respuesta a la crisis, en Castilla nacen nuevos movimientos como los jerónimos o cartujos. El autor también describe las relaciones sociales y políticas de la reforma llevada a cabo por los Trastámaras y por los Reyes Católicos.

Como indica en sus conclusiones, el profesor Carlos M. Reglero de la Fuente: “Lo expuesto en este libro no deja de ser una generalización a partir de situaciones concretas. Cada monasterio es una realidad diferente, desarrolla de una forma propia la regla, las normas...” (p. 384) y, analizando la realidad económica y social,

aun podemos encontrar diferencias mayores. Este libro es una síntesis que permite una aproximación a la realidad sin pretender abarcar lo inabarcable.

La tarea es difícil, pero el autor la afronta con seguridad y éxito utilizando el material estudiado en profundidad. La obra está acompañada con una extensa bibliografía que permite a un lector interesado a profundizar en los temas concretos. El libro puede ser recomendado para los especialistas que quieren ampliar su campo de conocimiento o cambiar el ángulo de visión, para los estudiantes que quieren acercarse a la historia y a los problemas del monacato español y para los lectores en general interesados en el tema.

REXACH CAMPS, Sergi, 2022

Els monjos del monestir de Sant Miquel de Cruïlles i la justícia: crònica d'un assassinat fallit (1353). La cúria episcopal de Girona a l'edat mitjana
Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Ressenya de JORDI SAURA NADAL. IRCVM-Universitat de Barcelona

En els darrers anys, els estudis sobre la justícia medieval estan suscitant un creixent interès a Catalunya. La poca atenció que entre la historiografia havien merescut fins ara la documentació de caràcter judicial i algunes de les principals institucions (d'àmbit general i local) que n'asseguraven el seu exercici i compliment sobre el territori s'ha vist recentment contrastada per l'interès renovat d'alguns investigadors que van encetant nous camins. De fet, la renovada atenció que mereix el món de la justícia es va reflectir, de manera destacada, en la reunió de molts d'aquests especialistes el novembre de 2021, en el marc del VII Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric, on es posà en evidència tant la producció científica al respecte, com la necessitat d'obrir noves i interessants línies d'investigació, moltes d'elles ja en curs (SALES; REIXACH, 2022).

Tot i així, malgrat la nova mirada historiogràfica envers el món judicial i les seves fonts, cal fer constar que la immensa majoria dels estudis giren entorn de la justícia secular civil. Així, malgrat l'enorme riquesa dels nostres arxius diocesans, manquen encara a Catalunya estudis aprofundits i específics sobre el funcionament i els mecanismes de la justícia eclesiàstica catalana dels períodes medieval i modern. Per aquest motiu, crec que és de celebrar la publicació d'estudis com els d'en Sergi Rexach, que avui ressenyem.

Publicat dins de la històrica i prestigiosa editorial montserratina, el llibre de Rexach és fruit del seu Treball Final del ja prolífic en medievalistes Màster en Cultures Medievals de la Universitat de Barcelona. El treball se centra en un procés criminal de l'any 1353 conservat en el ric Arxiu Diocesà de Girona (corresponent al manuscrit nombre 274), per a reconstruir, a partir d'un cas particular, el funcionament de la justícia episcopal a mitjan segle XIV. El document objecte de l'estudi – transcrit íntegrament a l'apèndix – és una de les parts del procediment judicial incoat contra un monjo del monestir benedictí de Sant Miquel de Cruïlles, situat a la comarca del Baix Empordà, per l'intent – fallit – d'assassinat del prior del cenobi.

No es tracta, però, d'una mera narració anecdòtica i superficial dels fets, ni tampoc cap crònica negra del tipus 'true crime' (com ha estat erròniament qualificada fa poc), sinó d'una exhaustiva i acurada anàlisi documental per tal de reconstruir una realitat històrica viva i, sobretot, real. La comparació amb la invenció documentada – i esplèndida – d'Umberto Eco, per tant, és lluny de la realitat. És així com al llarg de les pàgines del procés s'intueix el pols vital i palpitant d'un món quotidià que supera tota ficció, i que sovint se'ns escapa als investigadors. Així, per exemple,

malgrat l'enquadrament estructural i la rigidesa del llenguatge jurídic del llastí medieval, la font traspua sovint expressions quotidianes, oralitats vivificades a través del relat dels actors i la veu dels testimonis que l'escrivà intenta fidelitzar. En efecte, la riquesa de la tipologia documental obre una escletxa per on s'entreveuen els individus, però també s'intueixen les intencions, les accions, els silencis, permetent intuir relacions de veïnatge, xarxes clientelars de cert relleu que dibuixen una imatge concreta de la societat rural en un moment precís.

Però l'autor no es queda en la mera relació del 'crim', sinó que s'endinsa en la font en el que és, al nostre parer, l'apartat més interessant del llibre. Així, en el tercer capítol, el principal de l'obra, l'autor procedeix a descriure, pas a pas, les diferents fases del procés judicial i els diversos actors implicats en el procediment (el jutge, l'oficial, el notari), els quals integren la cúria gironina. D'aquesta manera, la mostra d'estudi permet a Rexach oferir una primera aproximació al funcionament intern de la cúria episcopal de Girona en matèria de justícia criminal, per a treure conclusions molt interessants i innovadores, com ara el càstig corrector que suposa la presó en el món eclesiàstic. Amb tot, l'anàlisi documental permet posar de relleu l'estat formatiu en què es troba la justícia eclesiàstica en aquest segle XIV, cosa que caldria comparar encara amb altres processos similars.

En definitiva, ens trobem davant d'un estudi que, des d'una bona anàlisi d'un sol procés particular, ens aproxima no sols a la microhistòria d'un lloc, d'un monestir concret, sinó a una realitat molt més complexa com eren els mecanismes i els procediments judicials seguits en la Cúria del bisbe de Girona. El gran valor de la breu obra de Rexach rau justament en assenyalar els punts clau d'aquest funcionament de la justícia criminal i en oferir a l'investigador una font molt rica en possibilitats d'estudi per demostrar-nos, un cop més, tota la feina que ens queda encara per fer. Esperem que aquest sigui – juntament amb la bona i sonada acollida que ha rebut el llibre – un estímul per al jove historiador per a continuar la seva recerca i aportar-nos nova llum entorn de la justícia eclesiàstica.

SALES FAVÀ, Lluís; REIXACH SALA, Albert (coord.), 2022

Les corts jurisdiccionals a la Corona d'Aragó (S. XI-XVIII) Fonts per al seu estudi

Girona: Documenta Universitaria.

Ressenya de JOAN BUSOMS CABANAS. Universitat de Barcelona

No és cap secret que Catalunya és un territori privilegiat tant per la producció com per la preservació d'un volum documental descomunal. De fet, resulta tan enorme que esdevé complicat abastar-lo. És per això que la historiografia ha tendit a centrar la mirada en tipologies documentals concretes que permetin una seriació i una comprensió major de la font treballada, i en conseqüència fer menys feixuga i agilitzar la tasca investigadora. Recentment, s'ha pres en valoració la documentació emanada de la pràctica judicial, una font que resulta excepcionalment rica, car ofereix multitud de respostes a les preguntes que es plantegen des del present. Però, per ambicionar entendre-la, hom ha de conèixer primer la institució productora per tal de ser conscients de les característiques i limitacions d'aquesta. Tot això, però, xoca frontalment amb una problemàtica i és que s'ha de ser conscient que la història institucional ha sigut tradicionalment una de les branques més febles de la histografia catalana, salvant, però, algunes notables excepcions. Malgrat tot, la realitat està canviant, puix que els estudis entorn de les institucions judicials han augmentat prodigiosament, circumstància que condiona que la salut d'aquest camí sigui òptima i com a tal es tinguin bones previsions de futur. No és estrany, per tant, que hom hagi pogut contemplar l'estela de treballs que han vist la llum en aquesta última dècada, tant obres que anhelien desxifrar els mecanismes de la justícia o, fins i tot, la seva representació a nivell artístic, com altres que han dut a terme la tant agredia edició de fonts, ja sigui per als temps altmedievals com baixmedievals.

I és en aquest punt on l'obra ressenyada aquí pren notable rellevància, atès que dona veu a la majoria dels protagonistes que han fet prosperar aquesta temàtica en aquests últims temps. De fet, va un pas més enllà en ampliar una mirada que abasta la major part dels antics territoris de la Corona d'Aragó, així com també amplia l'arc cronològic que es dilata des del segle XI fins al XVIII. Els coordinadors de l'obra són Lluís Sales i Albert Reixach, productius medievalistes al voltant dels estudis econòmics de la Catalunya baixmedieval. Encara més, Lluís Sales es postula com una de les autoritats més significatives pel que fa a el funcionament de les corts jurisdiccionals d'abast local de finals del període medieval. Els estudis acaparats en aquest recull tenen el punt de sortida en unes jornades que es van celebrar l'octubre del 2020 sobre les corts jurisdiccionals sota el paraigua de l'Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona.

Els treballs pretenen apropar-se a aquesta institució que simbolitza com cap altra la justícia, la cort jurisdiccional. El primer, la introducció, és un brillant escrit dels coordinadors de l'obra. Aquí, es recorda la importància que té l'estudi de la

justícia per tal de comprendre el funcionament del poder i l'execució d'aquest en una determinada societat. A més, se'ns reivindica la riquesa de la documentació produïda per la justícia així com el seu ús, especialment els llibres de cort. El següent és aportat per Josep Mª Salrach i ens permet veure els precedents per tal d'entendre el fenomen baixmedieval. Aquí, l'autor indaga i exposa de manera acurada i perfectament esquematitzada l'evolució del funcionament de la justícia des de poc abans de l'any 1000, quan hi havia una justícia pública presidida per comtes i abats especialment, però bàsicament desenvolupada per jutges professionals, per desembocar després en una justícia feudal ja en temps de la feudalització caracteritzada per uns nous patrons, però que, al mateix temps, sembla coexistir, en part, amb el model previ. Finalment, en els últims moments del segle XII es desenvolupa la justícia d'estat feudal que recuperava velles pràctiques que retornaven.

El treball que segueix és aportat novament pels coordinadors. En aquest, se centren bàsicament en les fonts que emanaven dels tribunals d'àmbit local baixmedievals, les corts jurisdiccionals, unes corts que, en general, quedaven subscrietes al mixt imperi i, per tant, solament discernien causes civils, causes penals de poca gravetat i documentació relativa al govern i administració de la senyoria. Són importants les dades aportades pels autors, car ofereixen una fotografia de la realitat d'aquesta font a terres del bisbat de Girona. De fet és immensament rellevant el fet que entreguen una vista general dels llibres de cort en aquelles terres, a més, que fan l'exercici de contemplar quina és la tipologia documental preponderant, o si hi ha tipologies més repetides en un lloc o altre. Finalment, cal escriure que aporten un llistat als annexos on es poden veure tots els llibres de cort apareguts, classificats per districte jurisdiccional, on s'enuncia quina és la tipologia documental més repetida en aquell llibre, a més de qui era el titular de la jurisdicció. Matthieu Allingri és l'autor que ens entrega el següent treball, un escrit que se centra novament en les corts jurisdiccionals baixmedievals de terres de Girona. Aquesta vegada l'enfocament és des de l'òptica notarial i la relació que s'establia entre les escrivanies de les referides corts i els notaris que hi exercien l'ofici, això és l'estudi de la seva praxi i activitat diària. Per enriquir de manera excepcional aquest treball, l'autor, en els annexos, aporta un formulari d'estil de cort jurisdiccional descobert a l'arxiu parroquial de Sant Feliu de Pallerols, tot semblaria indicar, però, que l'origen és de la cort reial de la ciutat de Girona.

Pel següent escrit, ens trasllem cap a terres valencianes, car Pau Viciano ens il·lustra sobre el funcionament de les corts de justícia valencianes en el món rural del segle XIII al XV. Se centra especialment en observar com actuaven els escrivans d'aquestes corts i quina documentació produïen, o sigui, els llibres de justícia. Aquí Viciano estudia l'essència d'aquesta font, les tipologies documentals contingudes en el seu interior, els seus usos i la seva preservació. En definitiva, l'estudi esdevé una mostra magistral del nivell avançat del coneixement sobre la matèria en terres valencianes. Per il·lustrar l'estudi contigu, ens movem cap a l'Aragó, el nou territori

enfocat gràcies a l'enginy del medievalista Guillermo Tomás Faci. En aquesta recerca l'autor ens mostra la tasca dels justícia aragonesos i la documentació que produïen. Paradigmàticament, l'autor, per esquematitzar-nos la realitat aragonesa, agafa quatre localitats i la seva respectiva documentació de la institució judicial i les compara magistralment per tal de mostrar-nos les divergències i semblances en els procediments. D'aquesta manera hom observa fàcilment quins eren els procediments emparats en normatives generals i quins es devien a regulacions més locals i/o consuetudinàries.

Finalment, l'última aportació prové de Ricard Torra Prat. L'escrit indaga en els mecanismes de fiscalització dels oficials que decantaven les prerrogatives públiques. L'autor centre l'arc cronològic en l'alta edat moderna on ens mostra el cas paradigmàtic dels que actuaven en l'engranatge del Consell de Cent de Barcelona en els anys 1564-1714. L'autor mostra la preocupació que hi havia entorn de la corrupció, és per això que era necessari un desplegament de mecanismes per tal que els oficials rendissin comptes per les seves accions. Per altre costat, recorda com eren aquests mecanismes, com s'accionaven i es desenvolupaven. Ricard Torra, en un altre sentit, no ha deixat de reivindicar la riquesa de la documentació emanada d'aquestes visites fiscalitzadores.

Per donar punt final a aquestes línies, voldríem reprendre el fil de l'inici de la ressenya, l'estudi de la justícia en els temps medievals i moderns en l'àmbit català està sent objecte d'una eferescència historiogràfica excepcional fet que col·loca el llibre aquí ressenyat en una dinàmica que creiem que, tard o d'hora, ens farà canviar la manera d'entendre la societat medieval i moderna, així com el feudalisme que tants anys es va dilatar sobre el territori català.

YEGUAS GASSÓ, Joan, 2021

Sobre portes i finestres de pedra. Tipologies arquitectòniques a les terres de Lleida entre el segle XVI i part del XVII

Bellpuig: Saladrignes.

Ressenya d'ANTONI CONEJO DA PENA. IRCVM-Universitat de Barcelona

Al començament de 2021, encara colpits pels estralls i les restriccions de la pandèmia de la COVID-19, veia la llum aquest llibre del Dr. Joan Yeguas, conservador del MNAC. Penso que està bé començar aquesta ressenya amb un record a aquell maleït confinament que ens va recloure a tots i totes a les nostres llars, perquè *Sobre portes i finestres de pedra* és, precisament, una invitació a sortir al carrer, a passejar, a mirar, a complaure la nostra curiositat i a observar tot allò que ens envolta, en aquest cas el patrimoni arquitectònic de les terres de ponent, en concret de les comarques del Segrià, la Noguera, les Garrigues, el Pla d'Urgell, l'Urgell i la Segarra. I per què només aquestes sis? Doncs, ras i curt, perquè en paraules de l'autor és el "seu" àmbit territorial i el que té més a l'abast i, per tant, el que coneix millor.

Tot i ser una àrea geogràfica que de manera injusta sol quedar relegada als marges de la historiografia artística catalana, Joan Yeguas en reivindica la importància i en fa un estudi aprofundit sobre les múltiples variants formals de portes, finestres, columnes, pilastres, llindes, frontons que podem veure en els seus edificis datats entre els segles XVI-XVII. I aquí rau, precisament, la primera de les moltes virtuts de l'obra, atès que, lluny de convertir-se en un treball d'interès merament local, es planteja com una oportunitat per comparar les experiències ponentines amb les d'altres demarcacions territorials, no només catalanes.

En el pròleg, la Dra. Maria Garganté ja ens adverteix que es tracta d'un llibre complex, ja que no és en absolut una simple guia pràctica, ans un veritable diari de camp rigorós i erudit fruit d'una exhaustiva recerca. No endebades, estem davant del punt culminant de més de vint anys d'escapades en cotxe o a peu, en solitari o acompanyat per la família, que han permès al Joan Yeguas trepitjar els carrers i l'entorn rural dels 149 municipis que integren les esmentades comarques. Dues dècades en què ha pres milers de fotografies i notes que després ha hagut d'endregar, classificar i analitzar; el resultat és el que ara tenim a les mans. En certa mesura, un té la sensació de tornar als orígens de la disciplina de la Història de l'Art, a l'època d'aquells pioners que a cavall dels segles XIX-XX se n'anaven d'excursió i no pararen de "descobrir" edificis, ermites i pintures amagades que van permetre configurar els primers inventaris de l'art medieval i modern de les nostres contrades.

El llibre s'organitza en tres parts. La primera, titulada "Metodologia i qüestions prèvies" és una introducció en què l'autor justifica el perquè i la motivació de la seva investigació, però alhora és una declaració d'intencions, car de bon començament ens avisa que les coses no són sempre el que sembla i que el lector no ha de donar

res per cert de manera absoluta. Al respecte, resulta il·lustratiu l'exemple de la Casa Pejoan d'Escunhau (la Vall d'Aran), datada el 1393 per la senzilla raó que a la clau d'un portal voltat hi figura la inscripció d'aquest any. Qui en podia dubtar? Quin marge d'error hi podia haver? Doncs un, i de dos segles, perquè resulta que el que als nostres ulls sembla un 3, en realitat és un 5 i, per tant, la cronologia correcta és 1595. De ben segur que encara hi hauria gent entossudida a voler veure-hi un 3, però els seus arguments s'esvairien de cop al saber que la numeració aràbiga no es va generalitzar a Catalunya fins després de 1540 ja que abans només se'n feia servir la romana. Reitero que això és només un cas puntual, però summament útil per entendre que la base de la recerca del Joan Yeguas radica en l'observació i en contrastar allò que veiem amb el seu context històric i geogràfic, i amb el que ens diuen els documents. Per això, la datació de l'enfilall de cases, masos, castells i esglésies citades al llarg del text no és fruit d'una intuïció o només del que hi posa en una inscripció, sinó d'una anàlisi aprofundida i de la comparació rigorosa amb altres exemplars anàlegs. Encara a la introducció, es dediquen alguns apartats als mestres d'obra, els noms dels quals a vegades ens són coneguts, mentre d'altres els hem oblidat per la manca de referències documentals. Però, al cap i a la fi, no es podien menystenir perquè ells foren els veritables responsables dels dissenys i l'execució material de les portes i finestres que protagonitzen el llibre.

Fet aquest nodrit preàmbul, entrem en el segon bloc dedicat a la "La permanència del gòtic", que ben fàcilment podria haver-se completat amb el subtítol "en els segles XVI-XVII". Gòtic és un terme polièdric que des d'un punt de vista formal no podem circumscriure, exclusivament, als "seus" segles canònics (XIII-XV), perquè molts dels trets que li són característics van tenir un recorregut força més llarg, i això es fa encara més evident en les portes i finestres. Aquí és on comença el veritable viatge que ens proposa en Joan Yeguas. La ingent quantitat d'edificis, repertoris ornamentals i tipologies arquitectòniques recollides en aquest apartat resultaria del tot impossible d'assimilar sinó fos per la capacitat didàctica i l'esforç de l'autor per classificar-les i per definir tots i cadascun dels conceptes que introdueix. Entre molts d'altres ens parla de motlures, guardapols, del portal voltat o d'arc de mig punt adovellat, de múltiples tipus d'arcs i finestres, i així un llarg etcètera. De tot plegat se'n deriva un catàleg extens i completíssim, amb un profund esperit positivista i culte, però a l'abast de tots els públics, que defuig l'abús de tecnicismes només comprensibles per als experts en la matèria. El llenguatge és proper i entenedor i, quan es fan servir termes tècnics, se'n fa la pertinent explicació i, fins i tot, se'n precisa l'origen etimològic. Mots habituals en els manuals d'història de l'art i de l'arquitectura com arc conopial i mixtilini, bossell, columna acanalada, motllura aixamfranada, traceria, i d'altres menys comuns, però força arrelats en l'ambient ponentí, com és el cas d'esmotxadura, són puntualment definits. Pel que fa a aquest darrer, l'autor ens recorda que prové del verb esmotxar, una acció pròpia de la sastreteria que consisteix a retallar la vora o el perímetre d'alguna cosa de manera que

formi un entrant. Així doncs, en el lèxic arquitectònic, una esmotxadura no és res més que una petita pessigada, un subtil perfil apuntat que corona una llinda o un arc. D'exemples aclaridors com aquest, el llibre n'és curull.

A títol personal, he trobat especialment interessant l'apartat dedicat a les "obertures creuades", és a dir, les finestres dividides en quatre compartiments per un mainell central i un travesser que en justifiquen la denominació. Sembla que el seu origen cal buscar-lo a França en la primera meitat del segle XIV, però no està clar quan començaren a difondre's en l'àmbit catalanoaragonès. A Mallorca, les primeres es remunten al darrer quart del segle XV, però contemporàniament ja n'apareixen de pintades en alguns retaules catalans. A partir de les dades documentals exhumades fins a la data, les terres de ponent podrien haver estat una de les vies d'entrada i propagació d'aquest prototipus. Per exemple, el 1493, el mestre Joan Barrufet es va comprometre a muntar set finestres "crusades" per al castell de Montcortès de Segarra. Joan Yeguas ens en dona a conèixer un grapat, totes del cinc-cents, a Bellpuig, Vilagrassa, la Vall d'Aran, etc., i també para compte de l'invariant anomenada en l'argot provençal *media-croseria* —mitja creu, o el que és el mateix, sense el mainell inferior— de les quals sobresurten les d'Aspa, Tornabous, Maials o Cervera.

El darrer apartat porta un títol prou eloqüent: "L'arribada del classicisme". Efectivament, la moda "clàssica" s'anà introduint en l'àmbit català a poc a poc i més tard que en altres indrets, i d'acord amb una "versió dialectal" —tal com diu l'autor— ateses les seves constants hibridacions amb les formes gòtiques, almenys fins ben avançat el segle XVII. Joan Yeguas no parteix de zero, sinó que, seguint l'estela d'altres historiadors de l'art que com ell han treballat el tema (amb Joaquim Garriga i Marià Carbonell al capdavant), ens obsequia una vegada més amb una detallada anàlisi comparativa de les múltiples variants i invariants d'obertures que comparteixen perfils, motius ornamentals i dissenys propis d'allò que en diem llençatge clàssic.

En definitiva, ens trobem davant d'una obra personal, que només podia fer una persona com en Joan Yeguas: curiós i rigorós per igual, i sobretot, radical coneixedor i defensor de les virtuts del "seu" territori. Emperò, el llibre no el va escriure per ser llegit d'una tirada, ni una sola vegada, sinó per obrir-lo i reobrir-lo tants cops com calgui per copsar els matisos formals que diferencien una porta i una finestra d'unes altres, o per gaudir dels seus repertoris decoratius. A més a més, resulta summament útil per dur sota del braç si algú decideix endinsar-se en l'atractiu geogràfic i patrimonial de les comarques de ponent, i així poder contrastar *in situ* les obertures que s'hi comenten. Malauradament, l'edició no inclou una fotografia de totes elles, així que n'hi ha moltes que el lector-observador haurà de descobrir pel seu propi peu. D'altra banda, és probable que algú critiqui l'excés de llistats d'edificis i que no s'hagi inclòs un estudi raonat de cadascun d'ells. Amb tot, perquè això hagués pogut ser així, hauria estat necessari un llibre molt més extens, però hom ha de ser conscient que la totalitat de les portes i finestres comentades, o senzillament

citades, es presenten amb la seva corresponent datació i han estat objecte d'una acurada anàlisi. Caldrà esperar, doncs, a futures publicacions per conèixer tot allò que ara ha deixat al tinter.

En un món com el que ens ha tocat viure en què sense moure'ns del sofà de casa podem passejar-nos pels carrers d'una gran ciutat, visitar les obres dels museus més cèlebres estalviant-nos les sempre incòmodes cues i l'entrada, llibres com els d'en Joan Yeguas són un alè fresc. És un veritable retorn als orígens de la Història de l'Art en què el seu principal propòsit és convidar-nos a mirar, descobrir, gaudir i, sobretot, aprendre.

